

ROZDZIAŁ 16.

Swoistość domeny naukowej geografii w Polsce – spajanie przez podział

Andrzej Mizgajski

Streszczenie: Przedmiotem analizy jest rozpoznanie rozwoju podejścia do domeny geografii jako całości w świetle literatury międzynarodowej i publikacji polskich geografów. Naszkicowano potencjał koncepcji systemu interakcyjnego ‘człowiek – środowisko’ oraz zrównoważonego rozwoju, a także zarządzania środowiskiem jako kompleksowych pól badawczo-aplikacyjnych. Na tym tle zarysowane zostało podejście polskich geografów społeczno-ekonomicznych do jedności geografii. Dokonany przegląd prowadzi do wniosku, że potencjał integrujących pól badawczych nie jest wykorzystany, a czołowi geografowie deklarując celowość podejścia kompleksowego koncentrują się na problemie integralności własnej subdomeny geograficznej. Taki stan prowadzi do propozycji, aby przełamywać dychotomię dyscypliny stymulując badania integrujące w ramach geografii przyrodniczej, geografii człowieka i geografii kompleksowej jako rdzeniowych subdyscyplin łączących człon przyrodniczy i społeczno-ekonomiczny.

Wprowadzenie

Obecna klasyfikacja dyscyplin naukowych w Polsce umacnia podział geografii na część, która odnosi się do środowiska przyrodniczego oraz część obejmującą sferę społeczno-gospodarczą. Doceniając zasadnicze różnice metodologiczne wynikające ze specyfiki badań właściwych naukom przyrodniczym i naukom społecznym można stwierdzić, że nie da się unieważnić aktem prawnym, czy decyzjami

administracyjnymi, dorobku i potencjału geografii w dziedzinie uwikłanego w przestrzeń opisu i wyjaśniania całokształtu wzajemnych powiązań pomiędzy rzeczywistością przyrodniczą i przejawami aktywności człowieka. Jest to nieodmiennie atrakcyjne pole badawcze i aplikacyjne, które rozwija się w kompleksowym nurcie geografii, obecnym zarówno w strukturach organizacyjnych geografii fizycznej, jak i geografii społeczno-ekonomicznej.

W dobie zalewu informacji i niezwyklego przyrostu liczby publikacji naukowych warto spojrzeć wstecz i przyjrzeć się rozwojowi nowoczesnych koncepcji syntetyzujących badania geograficzne dotyczące relacji pomiędzy człowiekiem i efektami jego działalności a jego przyrodniczym środowiskiem. Rozwój pola badawczego o charakterze kompleksowym w domenie geografii stwarza szansę na ukształtowanie łącznika pomiędzy perspektywą fizycznogeograficzną i społeczno-ekonomiczną w zakresie badanych zjawisk i procesów. Fundamenty metodologiczne dla zintegrowanych badań tworzą od drugiej połowy ubiegłego stulecia, zarówno geografowie fizyczni, jak i reprezentujący gałąź społeczno-ekonomiczną. W niniejszym tekście rozpatrzę ten okres, jako czas obejmujący kształtowanie się warsztatu naukowego współczesnych pokoleń geografów.

Celem rozdziału jest pokazanie w sposób syntetyczny, z perspektywy geografa, że zintegrowane podejście jest trwale ujęte w teorii, a tym samym może prowadzić do rozwijania pól badawczych wiążących sferę przyrodniczą i społeczno-gospodarczą. Na tle zarysu koncepcji obecnych w literaturze międzynarodowej i krajowej próbuję zrekonstruować podejście czołowych polskich geografów, zwłaszcza społeczno-ekonomicznych, którzy problem relacji do integralnie rozumianej geografii szczególnie dostrzegają.

Niniejszy tekst przedstawia i uzasadnia tezę, że w Polsce istnieją mocne przesłanki do rozwoju spajające geografie badań kompleksowych, mimo, że geografie społeczno-ekonomiczną i geografie fizyczną przypisano do różnych dziedzin nauki, a deklaracje o przywiązaniu do jedności geografii dotyczą często sfery instytucjonalnej, a rzadziej łączą się z dostrzeżeniem potencjału zintegrowanego podejścia.

Badania relacji człowiek–środowisko w perspektywie geografii

Relacje między traktowaniem pojęcia ‘środowisko’ w geografii fizycznej i społeczno-ekonomicznej w ujęciu historycznym przedstawił Sneddon [2020]. Jest warto zauważyć, że autor stosuje charakterystyczne dla nauki anglosaskiej terminy *human geography* na określenie geografii społeczno-ekonomicznej oraz *environmental studies*, który w przybliżeniu dotyczy zakresu geografii fizycznej. W odniesieniu do pola

badawczego obejmującego środowisko w obrębie geografii społeczno-ekonomicznej, stosuje określenie *human-environment geography*, czyli geografia systemu człowiek-środowisko. Sneddon [2020] stawia tezę, że nowoczesne studia środowiskowe pojawiły się w połowie XX w. jako prace aplikacyjne odpowiadające na zamówienie praktyki i społeczeństwa, natomiast geografia systemu człowiek-środowisko dojrzała w obrębie struktur akademickich geografii człowieka, gdzie wychodzono od ujęć teoretycznych. Ilustracją takiego podejścia mogą być koncepcje wykorzystania dorobku nauk biologicznych do kształtowania nowych podejść, np. wprowadzenia koncepcji ekosystemu do geografii człowieka [Stoddart, 1965], czy wykorzystania modelu relacji pomiędzy populacjami a ich środowiskiem [Morgan, Moss, 1965].

Koncepcję przewyższenia podziału geografii przedstawił Hartshorne [1959], prezentując listę zastrzeżeń wobec odrębnego traktowania czynników antropogenicznych i przyrodniczych jako oddzielnych przedmiotów badań uzasadniających dychoomiczny podział geografii. W późniejszym okresie Goudie dwukrotnie [1986, 2017] pokazał zestaw pozytywnych przesłanek do integrowania geografii człowieka i geografii fizycznej. Autor ten zauważył rosnący potencjał do integracji geografii dzięki istniejącym obszarom współpracy, co doprowadziło go do wniosku, że podział geografii nie jest nieodwracalny.

Przyswajanie koncepcji środowiska i jego ochrony

Z punktu widzenia zakresu geografii niezwykle istotna jest refleksja nad otoczeniem życia człowieka, która wprawdzie sięga starożytności, jednak rozpowszechnienie nowoczesnych definicji środowiska i stawianie jego ochrony wśród najważniejszych wyzwań dla ludzkości, pojawiło się w połowie ubiegłego stulecia [Warde, Robin, Sörilin, 2018]. Wtedy zaczęło kształtować się nowe, transdyscyplinarne pole badań i działalności praktycznej służące harmonizowaniu relacji pomiędzy człowiekiem a jego środowiskiem, dla którego Haq i Paul [2012] rozpowszechnili pojęcie „environmentalizm”. Lata 50. XX w. były okresem rozpoznawania skutków eksplozji jądrowych oraz dostrzegania przez badaczy w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii bieżących i perspektywicznych problemów z jakością i dostępnością zasobów naturalnych.

Narastające z troską stanem środowiska znalazło pod koniec lat 60. odzew w skali światowej po przedstawieniu Raportu Sekretarza Generalnego Organizacji Narodów Zjednoczonych pt. „Problemy środowiska człowieka” [Thant, 1970]. W tym dokumencie zidentyfikowane zostały najważniejsze ówczesne zagrożenia dla ekosystemu Ziemi, wśród których wymieniono m.in. gwałtowny wzrost populacji człowieka, słabe powiązanie rozwijających się technologii z wymogami środowiska, kurczenie się rolniczej powierzchni produkcyjnej, bezplanowe rozrastanie się miast oraz zagrożenie zaniku wielu gatunków roślin i zwierząt. Wkrótce po rozpowszechnieniu tego dokumentu, przy sprawczym udziale Polaka, zaistniała świadomość otwierania się

nowego pola badawczego dla geografów. Stanisław Leszczycki [1971b] jako Przewodniczący Międzynarodowej Unii Geograficznej przedstawił w swoim opublikowanym wystąpieniu postulat umiejscowienia ochrony środowiska człowieka w centrum badań różnych gałęzi geografii. Tekst zawiera propozycję listy dysfunkcji wynikających z różnych form zanieczyszczenia środowiska oraz klasyfikację rodzajów użytkowania terenu ze względu na specyfikę działań na rzecz ochrony środowiska.

Nabierające wymiaru globalnego problemy wynikające z pogarszającej się jakości środowiska i ograniczenia dostępności zasobów naturalnych uświadamiały coraz wyraźniej konieczność wprowadzenia sfery ochrony środowiska do regulacji prawnych i zarządzania administracyjnego w państwach. Odpowiedni postulat pojawił się w Deklaracji Konferencji Narodów Zjednoczonych na temat Środowiska Człowieka, która odbyła się w Sztokholmie (5–16.06.1972). Jedna z uzgodnionych 26 zasad zawartych w Deklaracji stanowi, że odpowiednim instytucjom państwowym muszą być powierzone zadania obejmujące planowanie, zarządzanie, albo nadzór nad zasobami środowiska z uwzględnieniem podniesienia jego jakości. Był to ważny impuls, który zapoczątkował wprowadzanie w krajach całego świata wydzielonego działu administracji zajmującego się ochroną środowiska. Trzeba przy tym zauważyć, że problem rozproszenia zagadnień ochrony środowiska w różnych segmentach administracji został dostrzeżony w Stanach Zjednoczonych już we wczesnych latach 60., kiedy na poziomie akademickim wszczęto dyskusję o celowości wyodrębnienia tych zagadnień jako osobnego przedmiotu zarządzania administracyjnego [Caldwell, 1963].

Równoległe do Konferencji ONZ w Sztokholmie opublikowano Raport klubu Rzymskiego [Meadows i in., 1973], który spotkał się z dużym oddźwiękiem na całym świecie. Była to pierwsza globalna analiza strategiczna, która przedstawiała perspektywę dostępności zasobów, jakimi dysponuje ludzkość. Konkluzje raportu wskazywały na konieczność ograniczenia wzrostu liczby ludności, zmniejszenia zużycia zasobów nieodnawialnych oraz racjonalne użytkowanie surowców odnawialnych. W konsekwencji, w latach 70. problematyka ochrony środowiska zaczęła być przedmiotem zainteresowania polityki i administracji, a także stała się „modnym” przedmiotem dociekań naukowych, w tym geograficznych.

Inne rozłożenie akcentów oferuje współczesny environmentalizm, który jako pole badawcze jest obecne w domenie geograficznej, jednak liczba publikacji geografów jest mniejsza niż publikacji z kilku innych dyscyplin, w tym z zakresu nauk o środowisku, ekonomii gospodarczej, prawa administracyjnego, a nawet socjologii i historii [Rahaman i in., 2023]. W ostatnich latach environmentalizm jako podejście badawcze akcentuje nierównomierność ekspozycji różnych grup społecznych na zagrożenia środowiskowe [Zelezny i in., 2000; Dietz, Whitley, 2018; Daniels i in., 2018] i w tym kontekście analizuje zagadnienie sprawiedliwości w dostępie do środowiska o odpowiedniej jakości. Pokazuje to, że daleki od wykorzystania jest potencjał geografów wynikający z szerokich kompetencji w dziedzinie rozpoznania systemu człowiek-środowisko w różnych skalach przestrzennych.

Pozytywnym impulsem dla nurtu środowiskowego w geografii może być również wyróżnienie antropocenu jako zdominowanej przez człowieka epoki w dziejach Ziemi [Crutzen, Stoermer, 2000] i ściśle z tym związana koncepcja 9. planetarnych granic przekształcania ekosystemu Ziemi przez człowieka [Rockström i in., 2009], których przekroczenie może wywołać skokową zmianę cech środowiska życia człowieka od skali kontynentalnej po globalną. Geografowie zaczęli dostrzegać potencjał takiego podejście dla badań i dydaktyki [Goudie, 2017; Martínez-Hernández, Mínguez, 2023].

Przyswajanie koncepcji zrównoważonego rozwoju

Ważnym bodźcem rozwoju koncepcji integrujących system przyrodniczy ze sferą społeczno-ekonomiczną było spopularyzowanie idei zrównoważonego rozwoju rozumianego jako podejście harmonizujące aspekty społeczne, ekonomiczne i przyrodnicze w procesie rozwoju. Kluczową rolę w upowszechnieniu tej idei odegrały dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych, w tym zwłaszcza tzw. Raport Brundtland [*Nasza wspólna przyszłość*, 1991] i późniejsze Dokumenty Końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych [1993], tzw. Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro.

Potencjał zrównoważonego rozwoju jako idei przewodniej geografii, a zwłaszcza geografii człowieka, został dostrzeżony z pewnym opóźnieniem. Wprawdzie pojedyncze publikacje dotyczące wprowadzenia tej koncepcji w główny nurt badań geograficznych zaczęły się pojawiać od lat 90. [Wilbanks, 1994; Eden, 2000; Lu, Cai, 2000; Sneddon, 2000; Horner, 2004], jednak wyraźny wzrost zainteresowania nastąpił w drugiej dekadzie obecnego stulecia [Hansmeier, 2021]. W dużej mierze wiązało się to z rozwijaniem koncepcji transformacji społeczno-gospodarczej w kierunku zrównoważonego rozwoju [Markard, Raven, Truffer, 2012; Truffer, Coenen, 2012; Liverman, 2018; Nightingale, 2018; Köhler i in., 2019; Hansmeier, op.cit.]. W roku 2020 pojawiło się nawet czasopismo o międzynarodowym zasięgu „Geography and Sustainability”. W pierwszym numerze opublikowany został tekst obecnego Prezydenta Międzynarodowej Unii Geograficznej, który przedstawił centralną pozycję zrównoważonego rozwoju jako przedmiotu badań i edukacji geograficznej [Meadows, 2020]. Wskazał wprost, że geografia może być uważana za naukę o zrównoważonym rozwoju argumentując, że domena geografii integruje dziedziny przyrody i człowieka oraz ich interakcje, koncentruje się na przestrzeni, miejscach i regionach odnosząc się do procesów krótko- i długoterminowych oraz struktur będących ich rezultatem.

Szczególną pozycję wśród publikacji z ostatnich lat zajmuje obszerne, wielowątkowe opracowanie dużego zespołu autorów na temat pozycji geografii w kontekście zrównoważonego rozwoju i transdyscyplinarnego podejścia [Sarmiento, Frolich 2020]. Pozycja ta może stanowić swoiste podsumowanie możliwości wykorzystania koncepcji zrównoważonego rozwoju jako idei spajającej geografę. Wśród przedstawianych atutów geograficznego podejścia wymienia się: 1) szansę na pokonanie

dychotomii między sferą przyrodniczą a kulturową, która jest wytworem zachodniego sposobu myślenia; 2) możliwość badania problemów w odniesieniu do miejsca o swoistych cechach przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych oraz w różnych skalach przestrzennych; 3) uwzględnienie perspektyw i doświadczeń globalnej „Północy” i globalnego „Południa” w identyfikowaniu i programowaniu trajektorii prowadzących do zrównoważonego rozwoju; 4) jednocześnie rozpatrywanie interakcji między ludźmi a obszarem ich bytowania i aktywności w ujęciu przestrzennym i czasowym; 5) dostarczanie mocno zakorzenionej wiedzy o zrównoważonym rozwoju w procesie kształcenia. Należy jednak wskazać, że ciągle mówimy o potencjale, który integralnie rozumiana geografia może i powinna wykorzystać. Podkreślają to szczególnie dwa rozdziały w omawianej publikacji [Harden 2020; Zimmermann, Zimmermann-Jaschitz, 2020].

Międzynarodowa Unia Geograficzna od wielu lat promuje edukację dla zrównoważonego rozwoju w ramach geografii szkolnej i akademickiej. Kluczowym impulsem stała się „Lucerne Declaration on Geographical Education for Sustainable Development” [Haubrich i in., 2007]. W ślad za tym dokumentem, zwłaszcza w ostatnich latach, pojawiło się szereg publikacji referujących problematykę zrównoważonego rozwoju w dydaktyce geografii na różnych poziomach kształcenia [De Miguel González, Sebastián-López, 2022; Maude, 2022; Dessen Jankell, Johansson, 2023; Martínez-Hernández, Mínguez, 2023].

Naszkicowana ewolucja diagnoz globalnych i rozwój koncepcji teoretycznych pokazuje, że istnieją pola badawczo-aplikacyjne, które wręcz wymagają powiązania sfery przyrodniczej z dziedziną społeczno-gospodarczą. Prowadzi to do wniosku, że geografia może i powinna odgrywać czołową rolę w stosowaniu takiego podejścia. Do tego potrzebne jest aktywniejsze wykorzystanie istniejącego potencjału przez rozwijanie problematyki badawczej na geografii rozumianej integralnie łączącej specyficzne zagadnienia geografii człowieka i geografii przyrodniczej.

Kształtowanie się podejścia do kompleksowych badań geograficznych w Polsce

System człowiek–środowisko

Tragiczne skutki wojny oraz dekada stalinizmu niezmiernie ograniczyły kontakt polskich badaczy z nauką światową. Jednak w latach 60., dzięki międzynarodowej aktywności grona wybitnych postaci tamtego okresu, polska geografia zdobyła bardzo wysoką renomę na świecie, czego zwieńczeniem był wybór w 1968 r. Stanisława Leszczyckiego na Prezydenta Międzynarodowej Unii Geograficznej [Starkel, 2018]. Uznanie międzynarodowe dla polskiej geografii owocowało żywymi, przynajmniej

jak na owe czasy, kontaktami międzynarodowymi, a w konsekwencji sprawnym absorbowaniem nowych idei i podejść badawczych.

Polscy geografovi bardzo wcześnie wpisali się w koncepcję environmentalizmu. Wśród przedstawicieli geografii fizycznej szczególną pozycję zajmował Tadeusz Bartkowski, który rozwijał swój warsztat badawczy jako geomorfolog i geograf fizyczny. Rychło jednak ukierunkował się na praktyczne zagadnienia korzystania ze środowiska geograficznego, w tym przyrodniczych podstaw zagospodarowania przestrzennego. Wskazując na postępującą dezintegrację geografii i pojawienie się „nauk geograficznych” uważał, że „jedynym ratunkiem” dla utrzymania spójności badanie środowiska geograficznego wyłącznie z punktu widzenia potrzeb i zainteresowań człowieka. Zaproponował wprost „antropocentryzm geografii”, jeśli ma się stać nauką użyteczną dla człowieka [Bartkowski, 1963]. Istotną sferą Jego zainteresowań były kwestie terminologiczne, w tym pojęcie środowiska geograficznego, które rozpatrywał w serii notatek naukowych [Bartkowski, 1966, 1968a, 1968b]. Wprowadził do polskiej literatury fizycznogeograficznej termin środowisko jako odpowiadający terminowi *‘environment’*, będący skrótem myślowym oraz synonimem środowiska geograficznego i środowiska człowieka [Bartkowski, 1975; Mizgajski, 2008]. Bartkowski definiował środowisko jako zespół czynników („przedmiot” środowiska) skierowanych, oddziaływujących na jego „podmiot” – czyli społeczeństwo ludzkie, świat zwierząt i świat roślin w ich procesie życia i rozwoju. Dokonywał przy tym rozróżnienia pomiędzy środowiskiem jako warunkami procesu życiowego pojedynczego osobnika i warunkami rozwoju całych społeczności, populacji czy gatunków. Przedstawiona koncepcja środowiska uwzględniała trójstopniową jego hierarchię z wyróżnieniem środowiska fizycznego jako „potencjalnego” dla świata ożywionego, środowiska biotycznego uwzględniającego jego ożywione elementy oraz środowiska człowieka, które pojawia się gdy, jak to określił, „człowiek bierze Ziemię w posiadanie”. Leszczycki [1974] inaczej zróżnicował zakres pojęciowy środowiska, gdyż uwzględniał: środowisko naturalne albo przyrodnicze, w niewielkim tylko stopniu przekształcone przez człowieka; środowisko geograficzne odznaczające się mniejszym lub większym przekształceniem przez człowieka; środowisko antropogeniczne, stworzone przez człowieka.

W obszarze geografii społeczno-ekonomicznej należy zauważyć prekursorski artykuł koncepcyjny Chojnickiego [1968] dotyczący problemów racjonalnego wykorzystania środowiska. Autor podkreślił znaczenie ograniczeń, jakie nakładają warunki i zasoby środowiska geograficznego dla planowania przestrzennego i działalności gospodarczej, a jednocześnie wskazał na potrzebę utrzymania lub przywrócenia odpowiednich warunków ekologicznych dla człowieka i zapewnienia wysokiej jakości środowiska geograficznego.

Kolejną próbę przezwyciężenia dychotomii w geografii podjął Bartkowski [1969], rekomendując przyjęcie koncepcji środowiska geograficznego jako idei generalnej geografii w powiązaniu z nową wówczas koncepcją systemu interakcyjnego człowiek – środowisko [Ackermann, 1963]. Określił, że przedmiot środowiska stanowi zespół czynników oddziaływujących na jego podmiot, czyli społeczeństwo ludzkie, tworząc

specyficzną jedność jako układ przyroda – społeczeństwo. Koncepcja badań systemu człowiek – środowisko w perspektywie biogeograficznej została rozwinięta przez Kostrowickiego [1970], który rekomendował badanie dróg interakcji między człowiekiem a jego przyrodniczym otoczeniem, ich formami i powodowanymi skutkami. Do systemu interakcyjnego człowiek – środowisko nawiązał Leszczycki [1971a], traktując go jako dodatnie sprzężenie zwrotne, którego rozpoznanie powinno służyć ochronie środowiska dla przyszłych pokoleń. Pewnym podsumowaniem teoretycznym sposobu absorpcji koncepcji człowiek – środowisko przez polską geografę była praca [Chojnicki, 1972b] przedstawiająca w postaci modelowej całościowe ujęcie interakcji między systemem społeczno-ekonomicznym a środowiskiem geograficznym. Wśród polskich geografów, a zwłaszcza w ośrodku poznańskim, można było zauważyć analogię do rozróżnienia między podejściami obu domen geograficznych do badań nad środowiskiem [Sneddon, 2020]. Emanacją podejścia teoretycznego były rozważania Chojnickiego [1972a, 1972b]. Na drugim biegunie znajdowały się aplikacyjne prace Bartkowskiego zwieńczone syntezą pt. „Zastosowania geografii fizycznej” [Bartkowski, 1974].

Należy wskazać, że geografowie na początku lat 70. odgrywali dużą rolę w diagnozowaniu stanu środowiska człowieka w Polsce. Nasza delegacja czynnie uczestniczyła w Konferencji ONZ w Sztokholmie, a geografowie aktywnie uczestniczyli w przygotowanie materiałów naukowych do sprawozdania rządowego na tę konferencję, co świadczyło o ich wysokiej pozycji w zapleczu eksperckim ówczesnych władz. Odbyla się specjalna sesja naukowa trzech komitetów Polskiej Akademii Nauk: Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Komitetu „Człowiek i Środowisko” oraz Komitetu Ochrony Przyrody i jej Zasobów. Przedstawiono wtedy ocenę aktualnego stanu środowiska człowieka w Polsce, zrealizowane badania wraz z niezbędnymi ich uzupełnieniami, stosowane w Polsce sposoby organizacyjno-techniczne i ustawodawcze zapobiegania szkodliwym oddziaływaniom przemysłu i urbanizacji, jak też problemy wymagające rozwiązań międzynarodowych [Synowiec, 1971]. Niestety w późniejszym okresie obecność geografów na zapleczu administracji centralnej stała się mniej widoczna.

W początkowym okresie transformacji systemu społeczno-politycznego i ekonomicznego Polski Kostrowicki [1992] przedstawił najszerze omówienie systemu „człowiek – środowisko”, w którym przedstawił teoretyczne i metodyczne podstawy jego badania. Wskazał przy tym na system przestrzenny „człowiek – gospodarka – przyroda”, jako na przedmiot badań geograficznych. Można jeszcze wskazać na syntetyczny tekst Starkla [1994], który uzasadniał potencjał nauk geograficznych do prowadzenia badań nad systemem „człowiek – środowisko”. Autor ten zwrócił uwagę na niedostatek, zwłaszcza w Europie Środkowo-Wschodniej, zespołowych badań nad tą problematyką, które uwzględniałyby jej uwikłanie przestrzenne, a tym samym eksponowały rolę geografów.

System interakcyjny „człowiek – środowisko” jako idea spajająca geografę był przedmiotem dyskusji również w następnym dziesięcioleciu. Degórski [2007] wrócił

do pojęcia środowiska geograficznego, które proponował traktować jako synonim megasytemu wiążącego problemy badawcze obu członów geografii. Odminną opinię wyraził Lisowski [2007] stwierdzając, że koncentracja geografów na syntezie jest deklaratywna, ponieważ pierwiastek holistyczny w geografii nie został ogólnie zaakceptowany ani jako relacja „człowiek – środowisko”, ani jako koncepcja skupiania się na wymiarze przestrzennym. Nowa próba ożywienia kompleksowych ujęć w badaniach geograficznych wiąże się z wykorzystaniem rozwijanej w ostatnich dziesięcioleciach koncepcji systemu społeczno-ekologicznego [Stępniewska i in., 2020].

Zrównoważony rozwój

W ślad za opublikowaniem i upowszechnieniem w Polsce Dokumentów z Konferencji w Rio oraz wprowadzeniem pojęcia „zrównoważony rozwój” do Konstytucji RP, zaczęły się pojawiać prace geografów wykorzystujące ten termin jako ramę koncepcyjną, a czasem jako hasło wskazujące na powiązanie badań procesów społeczno-gospodarczych z uwarunkowaniami przyrodniczymi. Odniesienia do zrównoważonego rozwoju pojawiły się licznie w polskiej literaturze geograficznej. Przytoczone przykłady dotyczą różnej skali przestrzennej [Kistowski, 2003; Dymek, Jóźwik, 2022], a także do różnego typu bytowania i aktywności człowieka w środowisku, w tym krajobrazu [Myga-Piątek, 2010; Koj, 2015], miast [Mierzejewska, 2010; Godzina, 2015; Słodczyk, 2020], transportu [Radzimski, 2011], turystyki [Kowalczyk, 2010], a nawet zrównoważonej konsumpcji [Neale, 2015].

Na tym tle znacznie skromniej prezentują się próby zbudowania ram teoretycznych służących wprowadzeniu koncepcji zrównoważonego rozwoju w główny nurt integrujący badania geograficzne. Prekursorski charakter miała publikacja Domańskiego [2007a] będąca pokłosiem konferencji z 2004 r., w której jeden z nestorów polskiej geografii ekonomicznej, posługując się preferowanymi przez siebie terminem „podtrzymywalny (trwały) rozwój”, rekomendował wprost, że powinien to być problem integrujący perspektywę społeczno-ekonomiczną i przyrodniczą w geografii. Inne publikacje dotyczyły pól badawczych o charakterze cząstkowym, bez ambicji całościowego ujęcia zagadnienia [Kistowski, 2007; Mizgajski, 2007; Domański, 2007b; Mizgajski, Stępniewska, 2009]. Jednocześnie trzeba z satysfakcją odnotować, że problematyka zrównoważonego rozwoju jest obecna w dydaktyce geografii, od szkół po studia doktoranckie [Wójtowicz, 2010; Trzepacz, 2012]. Uogólniając można stwierdzić, że w polskich publikacjach, zwłaszcza w obrębie geografii społeczno-ekonomicznej, dość powszechnie występują odniesienia do zrównoważonego rozwoju, jednak nie wiąże się to z przyjęciem określonego zakresu tego pojęcia w powiązaniu z przedmiotem badań w domenie geografii rozumianej integralnie.

Zarządzanie środowiskiem

Nowe próby ożywienia kompleksowego nurtu w polskiej geografii, podejmowane zwłaszcza w ośrodku poznańskim, związane są z włączeniem się w badania aplikacyjne w ramach zarządzania środowiskiem [Mizgajski, 2008]. Kilkunastoletnie, pozytywne doświadczenia z prowadzenia studiów podyplomowych oraz rozwiniętego na ich podstawie kierunku studiów pokazuje potencjał kompleksowego, aplikacyjnie ukierunkowanego wykształcenia geografów.

Można wskazać na trzy główne zagadnienia badawczo-aplikacyjne dla geografów w zarządzaniu środowiskiem. Jest to ocena obecnego i przyszłego oddziaływania człowieka na środowisko, prognozowanie zmian w środowisku przy różnorodnej presji antropogenicznej oraz programowanie ochrony i kształtowania środowiska wobec różnych form działalności człowieka. Oprócz wiedzy i umiejętności merytorycznych warunkiem skutecznego udziału geografów w zarządzaniu środowiskiem jest przynajmniej ogólna znajomość odpowiednich przepisów prawa i umiejętność ich stosowania. Polem badawczo-aplikacyjnym ściśle związanym z zarządzaniem środowiskiem są usługi ekosystemowe [Stępniewska, Mizgajski, 2023]. Chodzi tu o rozpoznanie i kwantyfikację korzyści społecznych, ekonomicznych i przyrodniczych dla człowieka wynikających z cech i funkcjonowania poszczególnych typów ekosystemów. Geografowie rozumiejący dziedzinę społeczno-ekonomiczną i przyrodniczą są niewątpliwie predystynowani do całościowego ujmowania wymienionych trzech rodzajów korzyści dostarczanych przez układy przyrodnicze.

Wymienione pola badawcze zdają się być bardzo atrakcyjne dla kompleksowego podejścia w geografii. Trzeba jednak wziąć pod uwagę, że równocześnie są one przedmiotem zainteresowania nauk społecznych, biologicznych i technicznych. Geografowie muszą zatem nie tylko kształtować podstawy teoretyczne swojej profesji, ale także udowadniać swoje kompetencje i konkurencyjność, zarówno przez udział w opracowaniach eksperckich, jak i przez odpowiednie konstruowanie atrakcyjnych programów studiów geograficznych.

Integralność geografii w perspektywie jej nurtu społeczno-ekonomicznego w Polsce

Ubiegłe dziesięciolecie było okresem wzmożonego zainteresowania geografów społeczno-ekonomicznym zagadnieniem indywidualności uprawianej dyscypliny w ramach integralnie postrzeganej geografii. Swoistym zaczynem była wnikliwa publikacja odnosząca się wprost do tego zagadnienia [Lisowski, 2012]. Następnie odbyła się ogólnopolska dyskusja podsumowana uchwałą Komitetu Nauk Geograficznych

PAN z dnia 21 czerwca 2013 r. w sprawie pozycji geografii w systemie nauki. Nawiązuje do tego artykuł prezentujący stan geografii polskiej w poprzedniej dekadzie [Kostrzewski i in., 2015]. Szczególne miejsce ma obszerne książkowe odzwierciedlenie [Suliborski, 2016] debaty z udziałem czołowych postaci geografii społeczno-ekonomicznej z różnych pokoleń (Łódź, 2 czerwca 2015). Nieoczekiwany, do pewnego stopnia, finałem dyskusji nad usytuowaniem obu członów geografii w systemie nauki było umiejscowienie ich w różnych dziedzinach nauki. Tadeusz Strykiewicz [2020] w interesującej publikacji przedstawił tło i implikacje nowego stanu prawnego dla geografii społeczno-ekonomicznej.

Wymienione publikacje na temat domeny integralnie rozumianej geografii prezentują panoramę opinii autorów wraz z odwołaniami do wcześniejszych publikacji krajowych i zagranicznych. Można więc na ich podstawie zestawić w przybliżeniu spektrum wyróżnianych czynników spójności geografii, opinii dotyczących obecnej pozycji geografii oraz rekomendacji na przyszłość.

Wśród czynników wpływających na pozycję i spójność geografii rozumianej integralnie wskazuje się przede wszystkim na zanik podejścia holistyczno-kompleksowego, mniejsze zainteresowanie problemami interdyscyplinarnymi i malejącą liczbę prac o charakterze syntetycznym.

Odnosnie do czynników kształtujących pozycję geografii występuje ogólna zgodność, że nastąpiła dezintegracja przedmiotowa geografii, którą określa się jako nauki geograficzne, bez należytego oparcia na fundamencie naukowo-poznawczym. Jednocześnie dostrzega się marginalizację podejścia holistycznego na rzecz szczegółowych badań nie eksponujących powiązania z domeną geografii postrzeganej całościowo. W konsekwencji problematykę syntetyzującą w dziedzinie fizycznej i społecznej przejmują nowo powstające nauki integracyjne, które są większym zagrożeniem dla geografii niż tradycyjne dyscypliny. Na tym tle wskazuje się, że problem 'środowisko geograficzne – człowiek' przestał być koncepcją organizującą pole geografii, chociaż nie wyczerpał swojego potencjału badawczego. Sformułowany został również radykalny pogląd, że geografowie odcięli się od pojęcia środowiska człowieka (środowiska geograficznego) jako naczelnej idei geografii, co skutkuje jej słabą pozycją w systemie nauki i systemie edukacyjnym, a nawet kwestionowaniem potrzeby jej istnienia jako nauki. Byłoby interesującym stwierdzić, w jakim stopniu przyczyną takiego stanu rzeczy jest brak wykreowania przyjaznej przestrzeni w poszczególnych ośrodkach geograficznych do rozwijania badań integrujących oba człony geografii.

Opisując stan współczesnej geografii autorzy są zgodni co do dualizmu jej przedmiotu, jednak można zauważyć zróżnicowane podejście do pozycji obu członów tj. fizycznego i społeczno-ekonomicznego. Jedno z ujęć definiuje geografę jako dyscyplinę dwuobszarową, której istotą jest badanie i określanie aktualnego stanu fizycznego powierzchni Ziemi, z uwzględnieniem człowieka i skutków jego działalności, oraz zachodzących przemian rozpatrywanych w różnych skalach przestrzennych i czasowych. To sformułowanie eksponuje człon fizycznogeograficzny, którego wzbogaceniem jest uwzględnienie elementu antropogenicznego. Na drugim biegunie mamy

rozumienie geografii jako dyscypliny łączącej człowieka i Ziemię, przy czym ta ostatnia jest rozpatrywana z punktu widzenia wartości i potrzeb społecznych. Podobna opinia wskazuje, że przyroda stała się częścią kultury, co przesuwając geografę w kierunku nauk społecznych. Takie antropocentryczne podejście koresponduje z coraz częściej używanym terminem „geografia człowieka”. Jej przedmiot określa się jako przestrzenne zróżnicowanie i organizacja działalności ludzkiej oraz współzależność ze środowiskiem przyrodniczym. Jest to pojęcie prostsze, nawiązujące do terminologii anglosaskiej i szersze niż ‘geografia społeczno-ekonomiczna’ będące schedą po okresie realnego socjalizmu.

Obok zróżnicowanego spojrzenia na wagę obu subdomen geografii trzeba wskazać na grupę poglądów negującą możliwość zintegrowanych badań systemu „człowiek – środowisko”. Według nich relacje człowieka z przyrodą można rozpatrywać z punktu widzenia, albo nauk przyrodniczych (człowiek jako część przyrody), albo nauk społecznych (przyroda jako część kultury). Odzwierciedla to rosnącą różnorodność przedmiotową geografii negując istnienie jej nurtu integrującego. Takie spojrzenie znajduje odbicie w fakcie, że modele strukturalne geografii zwykle nie uwzględniają pól badawczych, czy subdyscyplin syntetyzujących. Występuje jednak również nurt deklarujący zrównoważone podejście do przedmiotu integralnie rozumianej geografii. Strykiewicz [2016] uzupełniając już klasyczną definicję Chojnickiego [1970] określa, że jest to „nauka o przestrzennej organizacji, funkcjonowaniu i dynamice systemu interakcyjnego środowisko przyrodnicze – społeczeństwo”.

Z dokonanego przeglądu widać, że dyskusja nad przedmiotem geografii daleka jest od zakończenia, zwłaszcza, że przewija się w niej ten sam zestaw argumentów. Zmienna jest tylko ich ocena i okoliczności, w których są przywoływane. W tym kontekście warto rozważyć, czy dualistyczne, a nawet dychotomiczne traktowanie domeny geografii, nie utrudnia rozwoju badań całościowych. Znamienne, że mimo istniejących ram teoretycznych i utyskiwania na dezintegrację dyscypliny, w Polsce nie został wygenerowany żaden znaczący program badawczy, który integrowałby oba człony polskiej geografii.

Rekomendacje różnych autorów dotyczące przyszłości geografii, formułowane w ubiegłej dekadzie są umiarkowane i tylko częściowo aktualne wobec prawno-administracyjnego rozdzielenia geografii na dwie dyscypliny i to w obrębie dwóch różnych dziedzin nauki. Geografowie społeczno-ekonomiczni byli zgodni co do indywidualności teoretyczno-metodologicznej swojej subdomeny i celowości jej wyodrębnienia. Różnice wyrażały się głównie w stopniu radykalności poglądów. Za ugruntowane można uznać przekonanie, że dualizm jest siłą geografii, gdyż daje geografom możliwość całościowego spojrzenia na zjawiska przyrodnicze i społeczno-ekonomiczne oraz poszukiwania związków pomiędzy nimi. Jego odmianą jest stanowisko, że jedność geografii można osiągnąć przez reintegrację dyscypliny wokół dwóch jej podstawowych segmentów. W istocie są to poglądy służące wzmocnieniu dychotomicznego podziału, natomiast nie proponują miejsca dla kształtowania się nurtu badań zintegrowanych. Na tym tle dość odosobnione jest wskazanie, że geografia

jest najbardziej predysponowana do tego, aby być nauką o zrównoważonym rozwoju, co otwierałoby wielkie możliwości wzrostu jej społecznego znaczenia [Stryjakiewicz, 2020].

Troską części geografów społeczno-ekonomicznych były starania o osiągnięcie bardziej równorzędnej pozycji geografii człowieka w stosunku do szeroko pojętej geografii fizycznej. Miałyby to przeciwdziałać wypieraniu nazwy „geografia” z szerokiej świadomości społecznej, zmniejszać rywalizację pomiędzy subdyscyplinami geografii kosztem holistycznej wizji geografii oraz zapobiegać przejmowaniu przez inne dyscypliny pól badawczych tradycyjnie przypisywanych geografii [Stryjakiewicz, 2020].

Nie pojawiły się jeszcze publikacje oceniające sytuację geografii społeczno-ekonomicznej po zmianach jej pozycji w strukturze nauki i przekształcaniach organizacyjnych na uczelniach. Byłoby interesujące określić wpływ tych głębokich zmian na jakość „produkcji naukowej”, pozycję wobec pokrewnych dyscyplin w dziedzinie nauk społecznych, a przede wszystkim na relację do geografii jako całości w sferze przedmiotowej i organizacyjnej.

Podsumowanie i wnioski

Przedstawiona analiza zarysowuje podejście do geografii postrzeganej całościowo w literaturze międzynarodowej, a na tym tle pokazuje rozwój debaty na ten temat w Polsce. Dokonany przegląd głównie piśmiennictwa anglosaskiego pokazuje, że geografowie nieodmiennie dostrzegają integrujący potencjał pól badawczych wręcz wymagających wiązania sfery przyrodniczej z dziedziną społeczno-gospodarczą, co pokazuje, że geografia może odgrywać czołową rolę w ich eksplorowaniu.

Rozpoznanie stanu w Polsce pozwala na wniosek, że badanie relacji człowiek – środowisko, jako spoiwo geografii, pozostaje postulatem dalekim od spełnienia. Również w małym stopniu geografowie wykorzystują podobną, choć nowszą koncepcję systemu społeczno-ekologicznego. Niewykorzystany jest także potencjał idei zrównoważonego rozwoju jako ram koncepcyjnych dla integrowania aspektów społecznych, ekonomicznych i ekologicznych oraz jako atrakcyjny przedmiot edukacji geograficznej. Wydaje się, że znaczący postęp udało się osiągnąć w zarządzaniu środowiskiem, nowym polu badawczo-aplikacyjnym dla domeny geografii. Mimo ciągle wątków podstaw teoretycznych geografowie odgrywają istotną rolę w tworzeniu dokumentów strategicznych ochrony środowiska w różnych skalach przestrzennych, a także są bardzo aktywni w badaniu usług ekosystemowych.

Przedstawione omówienie dokumentuje postępującą dezintegrację oraz ograniczony zakres wątków syntetyzujących podejmowanych w geografii. Prowadzi to do wniosku, że jej domena się rozmywa, a znaczna część badaczy nie identyfikuje się ze swoją macierzystą dyscypliną. Zapewne nie ma prostych recept na zmianę takiego

stanu rzeczy, jednak uważam, że trzeba poszukiwać sposobu pogodzenia rozwoju specjalistycznych pól badawczych ze wzmacnianiem centralnego obszaru badań geografii, który obejmuje wzajemne relacje człowieka i środowiska ujmowane w kontekście przestrzeni, w różnej skali i z uwzględnieniem specyfiki miejsca. Zasadniczą rolę mogłyby odegrać: geografia przyrodnicza, geografia człowieka oraz geografia kompleksowa jako trzy rdzeniowe obszary badawcze zajmujące się tym problemem z różnych perspektyw. Geografia przyrodnicza obejmuje badania środowiska przyrodniczego z uwzględnieniem wpływu człowieka, przedmiotem geografii człowieka są różne przejawy materialnej i niematerialnej aktywności ludzkiej w kontekście powiązań z otoczeniem przyrodniczym, natomiast geografia kompleksowa prowadzi badania zintegrowane nad wartościami społecznymi, ekonomicznymi i przyrodniczymi w odniesieniu do ram teoretycznych wyznaczanych przez system interakcyjny „człowiek – otoczenie przyrodnicze”, system społeczno-ekologiczny, koncepcję zrównoważonego rozwoju, czy zarządzanie środowiskiem. Wymienione ramy teoretyczne dla geograficznych ujęć syntetyzujących mogą być wykorzystywane i rozwijane w stosownym zakresie w ramach każdej z rdzeniowych dyscyplin.

Można by argumentować, że wymienione trzy podejścia są już obecne w badaniach geograficznych, jednak istota niniejszej koncepcji polega na potrzebie ich wyeksponowania, zamiast koncentrowania się na odrębnościach dwóch subdomen. Przedstawiona propozycja nie ma na celu nawoływania do radykalnych zmian. Chodzi raczej o krzewienie pozytywnego spojrzenia wśród geografów na uprawianą dyscyplinę z wykorzystaniem jej mocnych stron i szans rozwoju.

Literatura

- Ackermann E.A., 1963, *Where is a Research Frontier?* „Annals of the Assoc. of American Geographers” nr 53(4): 429–440.
- Bartkowski T., 1963, *Studium środowiska geograficznego a istota geografii stosowanej*. „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za III i IV kwartał 1963”: 310–316.
- Bartkowski T., 1966, *O istocie środowiska geograficznego i propozycji trójstopniowej jego hierarchii*. Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za I i II kwartał 1965”: 131–136.
- Bartkowski T., 1968a, *Środowisko fizyczne i trójstopniowa hierarchia środowiska geograficznego a zakres badań geograficznych*. „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za I i II kwartał 1966”: 357–360.
- Bartkowski T., 1968b, *Środowisko geograficzne potencjalne i aktualne*. „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za III i IV kwartał 1966”: 350–353.
- Bartkowski T., 1969, *Koncepcja środowiska geograficznego jako „idea generalna” geografii*. „Przegląd Geograficzny” nr 41(3): 537–540.

- Bartkowski T., 1975, *Ochrona zasobów przyrody i zagospodarowania środowiska geograficznego*. PWN, Warszawa-Poznań.
- Bartkowski T., 1974, *Zastosowania geografii fizycznej*. PWN, Warszawa-Poznań.
- Caldwell L. K., 1963, *Environment: A New Focus for Public Policy?* „Public Administration Review” nr 23(3): 132–139.
- Chojnicki Z., 1968, *Modele wykorzystania środowiska geograficznego*. „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN” nr 51: 53–71.
- Chojnicki Z., 1970, *Podstawowe tendencje metodologiczne współczesnej geografii ekonomicznej*. „Przegląd Geograficzny” nr 42(2): 199–213.
- Chojnicki Z., 1972a, *An economic approach to some problems in using geographical environment*. „Geographia Polonica” nr 20: 33–47.
- Chojnicki Z., 1972b, *A model of interaction between the socio-economic system and the geographical environment*. „Geographia Polonica” 22: 173–182.
- Crutzen P.J., Stoermer E. F., 2000, *The ‘Anthropocene’*. IGBP Newsletter nr 41:17–18.
- Daniels B., Steele M., Sun L. G., 2018, *Just Environmentalism*. „Yale Law & Policy Review” nr 37: 1–92.
- Degórski M., 2007, *Rola geografii w poznaniu, interpretacji i predykcji interakcji człowiek – środowisko*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*. Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz, t. 3: 87–101.
- De Miguel González R., Sebastián-López M., 2022, *Education on Sustainable Development Goals: Geographical Perspectives for Gender Equality in Sustainable Cities and Communities*. „Sustainability” nr 14(7): 1–19.
- Dessen Jankell L., Johansson P., 2023, *System Geographical Webbing as an Object of Knowing to Analyze Sustainability Issues in Geography*. „Zeitschrift für Geographiedidaktik” nr 50(3): 119–140.
- Dietz T., Whitley C. T., 2018, *Environmentalism, Norms, and Identity*. „PNAS” nr 115(49): 12334–12336.
- Dokumenty końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój”*, 1993, Szczyt Ziemi, 3–14 czerwca 1992 r., Rio de Janeiro.
- Domański R., 2007a, *Podtrzymywalny (trwały) rozwój społeczno-gospodarczy w środowisku ziemskim jako problem integrujący nauki geograficzne i zespół nauk o Ziemi*, [w:] Ney B. (red.), *Aktualne i perspektywiczne problemy nauk o Ziemi i nauk górniczych*. Polska Akademia Nauk, Wydział VII, Warszawa: 172–209.
- Domański R., 2007b, *Czynniki optymizmu w modelowaniu długookresowego rozwoju trwałego i zrównoważonego (podtrzymywalnego)*. „Przegląd Geograficzny” nr 79(3–4): 395–421.
- Dymek D., Józwiak J., 2022, *Zrównoważony rozwój w ujęciu lokalnym – analiza wymiarów*. „Prace Geograficzne” nr 167, 29–48.
- Eden S., 2000, *Environmental issues: sustainable progress?* „Progress in human geography” nr 24(1): 111–118.
- Godzina P., 2015, *Tereny zieleni publicznej w kontekście zrównoważonego rozwoju miasta*. „Prace Geograficzne” nr 141: 57–72.
- Goudie A. S., 1986, *The integration of human and physical geography*. „Transactions of the Institute of British Geographers”: 454–458.
- Goudie A. S., 2017, *The integration of Human and Physical Geography revisited*. „The Canadian Geographer” nr 61(1): 19–27.

- Hansmeier H., 2021, *Geography of eco-innovations vis-à-vis geography of sustainability transitions: two sides of the same coin*. „GEIST– Geography of Innovation and Sustainability Transitions”, GEIST Working Paper series, 07.
- Haq G., Paul A., 2012, *Environmentalism since 1945*. Routledge, Oxfordshire.
- Harden C., 2020, *The dance of sustainability: a call to engage geographers in local-and global-scale research*, [w:] Sarmiento F.O., Frolich L.M. (red.), *The Elgar Companion to Geography, Transdisciplinarity and Sustainability*. Edward Elgar Publishing, Florida: 79–92.
- Hartshorne R., 1959, *Perspective on the Nature of Geography*. Rand Mc Nally & Co., Chicago.
- Haubrich H., Reinfried S., Schleicher Y., 2007, *Lucerne declaration on geographical education for sustainable development*. [w:] Reinfried S., Schleicher Y., Rempfler A. (red.), *Geographical Views on Education for Sustainable Development*. Proceedings of the Lucerne-Symposium, Switzerland: 243–250.
- Horner M. W., 2004, *Spatial dimensions of urban commuting: a review of major issues and their implications for future geographic research*. „The Professional Geographer” nr 56(2): 160–173.
- Kistowski M., 2003, *Regionalny model zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska Polski a strategię rozwoju województw*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Gdańsk-Poznań.
- Kistowski M., 2007, *Perspektywy zastosowania nauk geograficznych w gospodarce przestrzennej w świetle koncepcji rozwoju zrównoważonego*. „Problemy ekologii krajobrazu” nr 19:13–23.
- Koj J., 2015, *Ochrona krajobrazu przemysłowego jako element zrównoważonego rozwoju na przykładzie konurbacji górnośląskiej*. „Prace Geograficzne” nr 141: 105–116.
- Köhler J., Geels F., W., Kern F., Markard J., Wieczorek A., Alkemade F., Avelino F., Bergek A., Boons F., Fünfschilling L., Hess D., Holtz G., Hyysalo S., Jenkins K., Kivimaa P., Martiskainen M., McMeekin A., Mühlemeier M.S., Nykvist B., Onsongo E., Pel B., Raven R., Rohrer H., Sandén B., Schot J., Sovacool B., Turnheim B., Welch D., Wells P., 2019, *An agenda for sustainability transitions research: State of the art and future directions*. „Environmental Innovation and Societal Transitions” nr 31: 1–32.
- Kostrowicki A. S., 1970, *Z problematyki badawczej systemu człowiek—środowisko*. „Przegląd Geograficzny” nr 42(1): 3–18.
- Kostrowicki A. S., 1992, *System „Człowiek – Środowisko” w świetle teorii ocen*. Prace IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kostrzewski A., Roo-Zielińska E., Krzemień K., Lisowski A., 2015, *Geografia w okresie transformacji systemu nauki w Polsce—aktualny stan, perspektywy rozwoju*. „Czasopismo Geograficzne” nr 86(1–2): 23–47.
- Kowalczyk A. (red.), 2010, *Turystyka zrównoważona*. PWN, Warszawa.
- Leszczycki S., 1971a, *Zagadnienia ochrony środowiska człowieka w badaniach geograficznych*. „Przegląd Geograficzny” nr 43(3):227–261.
- Leszczycki S., 1971b, *The protection of human environment: main tasks of geographers*. „Geographica Helvetica” nr 26(1): 15–17.
- Leszczycki S., 1974, *Problemy Ochrony środowiska człowieka*. PAN, Warszawa.
- Lisowski A., 2007, *Przedmiot badań, funkcje i tożsamość geografii na początku XXI wieku*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*. Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz, t. 3: 39–54.

- Lisowski A., 2012, *O miejscu geografii społeczno-ekonomicznej w geografii i systemie nauki*. „Przegląd Geograficzny” nr 84(2): 171–198.
- Liverman D.M., 2018, *Geographic perspectives on development goals: constructive engagements and critical perspectives on the MDGs and the SDGs*. „Dialogues in Human Geography” nr 8(2): 168–185.
- Lu D., Cai Y., 2001, *Geography in China: As sciences of changing direction*. „Advances in Earth Science” nr 16(4): 467–472.
- Markard J., Raven R., Truffer B., 2012, *Sustainability transitions: An emerging field of research and its prospects*. „Research policy” nr 41(6): 955–967.
- Martínez-Hernández C., Mínguez C., 2023, *The Anthropocene and the sustainable development goals: key elements in geography higher education?* „International Journal of Sustainability in Higher Education” nr 24(7): 1648–1667.
- Maude A., 2022, *Using geography’s conceptual ways of thinking to teach about sustainable development*. „International Research in Geographical and Environmental Education” nr 32(1): 4–19.
- Meadows M. E., 2020, *Geography education for sustainable development*. „Geography and Sustainability” nr 1(1): 88–92.
- Meadows D. H., Meadows D. L., Randers J., Behrens III W. W., 1973, *Granice Wzrostu*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Mierzejewska L., 2009, *Rozwój zrównoważony miasta: zagadnienia poznawcze i praktyczne*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Mizgajski A., 2007, *Problemy percepcji idei zrównoważonego rozwoju w naukach przyrodniczych*, [w:] Graczyk A. (red.), *Zrównoważony rozwój w teorii ekonomii i w praktyce*. Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław: 171–180.
- Mizgajski A., 2008, *Zarządzanie środowiskiem i jego pozycja w badaniach geograficznych*. „Przegląd Geograficzny” nr 80(1): 23–37
- Mizgajski A., Stępniewska M., 2009, *Koncepcja świadczeń ekosystemów a wdrażanie zrównoważonego rozwoju*, [w:] Kielczewski D., Dobrzańska B. (red.), *Ekologiczne problemy zrównoważonego rozwoju*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok: 12–23.
- Morgan W., Moss R., 1965, *Geography and Ecology: The Concept of the Community and Its Relationship to Environment*. „Annals of the Association of American Geographers” nr 55(2): 339–350.
- Myga-Piątek U., 2010, *Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei zrównoważonego rozwoju*. „Problemy ekorozwoju” nr 5(1): 95–108.
- Nasza wspólna przyszłość*, 1991, Raport Światowej Komisji ds. Środowiska i rozwoju, PWE, Warszawa.
- Neale A., 2015, *Zrównoważona konsumpcja. Źródła koncepcji i jej zastosowanie*. „Prace Geograficzne” nr 141: 141–158.
- Nightingale A.J., 2018, *Geography’s contribution to the Sustainable Development Goals: ambivalence and performance*. „Dialogues in Human Geography” nr 8(2): 196–200.
- Radzinski A., 2011, *Transport zbiorowy oraz car sharing jako element systemu zrównoważonego transportu miejskiego w Kopenhadze*. „Transport Miejski i Regionalny” nr 12: 18–26.
- Rahaman M. S., Kumar H., Ansari K. M., Rahman Z., 2023, *Research Trends on Environmentalism: A bibliometric analysis and Review of Literature*. „Qualitative and Quantitative Methods in Libraries” nr 12(1): 43–76.

- Rockström J., Steffen W., Noone K., Persson Å., Chapin III FS., Lambin E., Lenton T. M., Scheffer M., Folke C., Schellnhuber H. J., Nykvist B., 2009, *Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity*. „Ecology and society” nr 14(2): 1–33.
- Sarmiento F. O., Frolich L. M. (red.), 2020, *The Elgar Companion to Geography, Transdisciplinarity and Sustainability*. Edward Elgar Publishing, Florida.
- Ślodeczyk J., 2020, *Wymiar społeczny w projektowaniu zrównoważonego rozwoju miasta*. „Prace i Studia Geograficzne” nr 65(3): 7–18.
- Sneddon C. S., 2000, ‘Sustainability’ in ecological economics, ecology and livelihoods: a review. „Progress in human geography” nr 24(4): 521–549.
- Sneddon Ch., 2020, *Environmental Studies and Human Geography*, [w:] Kobayashi A. (red.), *International Encyclopedia of Human Geography* (Second Edition). Elsevier, Oxford: 253–258.
- Starkel L., 1994, *The place of geography in the studies on the man and the Earth System*. „Geographia Polonica” nr 63: 13–19.
- Starkel L., 2018, *Odbudowa i rozwój polskiej geografii fizycznej po drugiej wojnie światowej w latach 1945–1980*. „Przegląd Geograficzny” nr 90(1): 157–168.
- Stepniewska M., Borysiak J., Fagiewicz K., Lupa P., Łowicki D., Poniży L., Zwierchowska I., Mizgajski A., 2020, *System społeczno-ekologiczny w badaniach poznańskiej szkoły geografii kompleksowej*. „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” nr 50: 47–62.
- Stepniewska M., Mizgajski A. (red.), 2023, *Usługi ekosystemowe w zarządzaniu układami przyrodniczymi*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Stoddart D.R., 1965, *Geography and the Ecological Approach. The Ecosystem and a Geographic Principle and Method*. „Geography” nr 50(3): 242–251.
- Strykiewicz T., 2016, *Stan, perspektywy i strategia rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej w najbliższych latach (do 2030 r.)*, [w:] Suliborski A. (red.), *Stan, perspektywy i strategia rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej w najbliższych latach (do 2030 r.) Dyskusja międzypokoleniowa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 69–75.
- Strykiewicz T., 2020, *Kształtowanie się geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej jako dyscypliny naukowej w nowej klasyfikacji nauki w Polsce*. „Prace i Studia Geograficzne” nr 65(2): 21–32.
- Suliborski A. (red.), 2016, *Stan, perspektywy i strategia rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej w najbliższych latach (do 2030 r.) Dyskusja międzypokoleniowa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Synowiec A., 1971, *Sesja Naukowa „Człowiek i Środowisko” w Szczecinie 9–10 listopada 1970 r.* „Przegląd Geograficzny” nr 43(3): 491–494.
- Truffer B., Coenen L., 2012, *Environmental innovation and sustainability transitions in regional studies*. „Regional Studies” nr 46: 1–22.
- Trzepacz P. (red.), 2012, *Zrównoważony rozwój-wyzwania globalne: podręcznik dla uczestników studiów doktoranckich*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Thant U., 1970, *Człowiek i jego środowisko*. Raport Sekretarza Generalnego ONZ z dnia 26.V.1969, „Biuletyn Pol. Kom. do Spraw UNESCO” (numer specjalny), Warszawa.
- Warde P., Robin L., Sörlin S., 2018, *The Environment: A History of the Idea*. JHU Press, Baltimore.
- Wilbanks T. J., 1994, ‘Sustainable development’ in geographic perspective. „Annals of the Association of American Geographers” nr 84(4): 541–556.

- Wójtowicz B., 2010, *Geografia. Rozwój zrównoważony. Edukacja ekologiczna*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
- Zelezny L. C., Chua P. P., Aldrich C., 2000, *New ways of thinking about environmentalism: Elaborating on gender differences in environmentalism*. „Journal of Social Issues” nr 56(3): 443–457.
- Zimmermann F.M., Zimmermann-Jaschnitz S., 2020, *Why sustainability matters in geography*, [w:] Sarmiento F. O., Frolich, L. M (red.), *The Elgar Companion to Geography, Transdisciplinarity and Sustainability*. Edward Elgar Publishing, Florida: 117–139.